

איתי קופר

"עבודות באתכסיא"

פתיחה

"ריב"ש ע"ה [=ד' ישראל בעל שם טוב עליו השלום; א"ק] אמר כשאדם טובע בנהר והוא מרא' כמה תנועות שיוציא עצמו מן המים השוטפים אותו, בודאי הרואים אותו לא יתלוצצו עליו ועל תנועתו. כן כשמתפלל ועושה תנועות אין להתלוצץ עליו, שהוא מציל עצמו ממים הזידונים שהם הקליפות הבאים לבטלו ממחשבתו בתפלתו" (ליקוטים יקרים [לעמבערג ה'תקנ"ב] דף יד ע"ד).

במשל הציורי של הבעש"ט, המתפלל הוא כטובע בנהר, שהקליפות מציפות אותו ומאיימות להטביעו. הסיכוי היחיד להינצל מטביעה באותן קליפות במהלך התפילה, הוא על ידי עשיית תנועות רבות.

לו היינו מתבקשים לצייר בעיני רוחנו את דמותו של היהודי החסיד, רבים מאיתנו היינו מתארים יהודי שעבודתו ותפילתו מלאות בקפיצות, בנענועים, ובמחיאיות כפיים. יהודי שעובד את השי"ת ברמ"ח אבריו ובשס"ה גידיו, כפי שמשמע ממשלו של הבעש"ט. ואכן במקורות חסידיים רבים אנו מוצאים את הדימוי הזה הן בתיאור מעשי הן כהוראת הלכה למעשה. כך למשל בספר חיי מוהר"ן, רבי נתן מנמירוב מספר כיצד רבי נחמן מברסלב, נינו של הבעש"ט, עודד את חסידיו למחוא כפיים במהלך התפילה:

"אז היה סמוך לכניסתו לפה, לברסלב, ואז דיבר הרבה מעניין מחאת כפים בתפילה. וסיפר לי שבתחילת כניסתו לפה, עמד פעם אחת על פתח הבית המדרש שבביתו, והוכיח את העולם על אודות התפילה, שאינם מתפללים כראוי. וענה ואמר, שאין שומעין משום אחד מהמתפללים שום המחאת כף. ומזה הבנו מיד, שהוא רוצה להחזיר העטרה ליושנה, שיחזרו להתעורר להתפלל בכוונה והתלהבות ובכוח גדול, כמו החסידים הראשונים

שהיו בימי הבעש"ט ז"ל ותלמידיו הקדושים, שהיו בדורות שלפנינו" (חיי מוהר"ן, שיחות השייכות לתורות, יט).

"עניין מחאת כפים בתפילה" לא נותר כרעיון תיאורטי של גדולי החסידות, ומנהג החסידים אכן היה למחוא כפים ולעשות תנועות במהלך התפילה. עדות לכך מצויה בכתב החרם על החסידים מהעיר קרקוב בשנת ה'תקמ"ו:

"וגזרו בחרם חמור [...] לבל ירים איש את ידו מבני קהלתנו לעשות לו מנין בפני עצמו כדי להתפלל בתנועות שונות, ובשריקות שפתים, ובהכאת כף אל כף, או להיות מרודים [נדצ"ל: מרקדים; א"ק] כשעירים, ונוע יניעו כשכור" (חרם קהל קראקא, תקמ"ו).¹

על אף שמדובר בעדות שמקורה במתנגדים לחסידות, מסתבר לקבלה כנאמנה לאור התורות שראינו.

על פי המקורות, נדמה אם כן, שדרך המלך החסידית היא לרקד כשעירים' ולנוע כשיכורים' בזמן התפילה, ובכך מצדדים גדולי החסידות כדוגמת הבעש"ט ורבי נחמן מברסלב. בהמשך למאמרו של ידידי בעז זריבי נ"י בנושא מידת ההשתוות המתפרסם בקובץ זה (להלן עמ' 249-295), אבקש לפרוש בפני הקוראים גישה חסידית מנוגדת לדרך זו, והיא ה"עבדות באתכסיא".

הרב אד"ם

הראשון שטבע את המושג "עבדות באתכסיא" הוא רבי אברהם דב מאברייטש, הרב אד"ם,² בספרו 'בת עין':

¹ נדפס בתוך: מרדכי וילנסקי, 'חסידים ומתנגדים' כרך ראשון (מוסד ביאליק, ירושלים ה'תש"ן), עמ' 139.

² רבי אברהם דב מאברייטש היה תלמידם של רבי מנחם נחום מטשערנוביל ושל בנו רבי מרדכי, ולמד גם אצל ר' לוי יצחק מברדיטשוב. בשנת ה'תקצ"א עלה לארץ ישראל ושימש כרבה של עדת החסידים בצפת. נפטר בשנת ה'תר"א, ועל פי המסורת היה הקרבן האחרון של המגיפה שפקדה את צפת באותה תקופה. עוד עליו: דוד אסף, "מוולין לצפת – דיוקנו של אברהם דב מאוורוץ' כמנהיג חסידי במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה", שלם ו' (ה'תשנ"ב), עמ' 223-279, וכן ב'בת עין' המבואר, הוצאת עוז והדר.

"אך יש לומר בדרך מוסר דהנה בבחינת קדושה יש ב' בחינות עבודות יש שעובד את ה' בבחינת עבודות בהתגלות ע"י תנועת האברים רק שבחינה זו אינה בשלמות. ועיקר בחינת עבודות הוא באתכסיא היינו להיות דבוק בפנימיות מחשבתו בהבורא ב"ה באהבה עזה ובתשוקה גדולה ולא בהתגלות האברים אדרבה צריך להיות צרור וחתום בחינת עבודות שלו. רק שכל בחינה מבחינות הנ"ל כלול משניהם היינו מי שעובד את ה' בהתגלות האברים מתחילה הוא טמון בלבו רק שהוא מוציא ההתלהבות שהוא טמון בלבו מכח אל הפועל בהתגלות האברים ולפעמים מראה את עצמו יותר ממה שיש בלבו ממילא עיקר עבודה שלו בהתגלות איבריו רק שיש בו גם כן בחינת עבודות באתכסיא. ומי שעובד את השי"ת באתכסיא נצרך ג"כ לבחינת התגלות האברים עכ"פ לדבר בפה שבלא זה אי אפשר רק שעיקר ההתלהבות טמונה בלבו ואינו מתגלה באברים רק מה שאי אפשר בלא זה" (בת עין דרוש לפסח).

הרב אד"ם מעלה שיש שתי בחינות בעבודת ה' – "עבודות בהתגלות" כלומר כזו הגלויה כלפי חוץ, ו"עבודות באתכסיא", כלומר עבודת ה' שמכוסה ואינה נראית לעיני כל. "עבודות בהתגלות" היא על ידי הנעת האיברים, ואילו "עבודות באתכסיא" היא דבקות בבורא בפנימיות בלי הנעת האיברים. הרב אד"ם ממשיך ומסביר שהבחינות תלויות זו בזו – יהודי שעבודתו "בהתגלות" נדרש גם לאותה נקודה פנימית של "אתכסיא", ולעומתו, גם יהודי שעבודתו "באתכסיא" נדרש בכל אופן להגיד את מילות התפילה בגלוי. עם זאת, יש לשים לב, ש"עיקר בחינת עבודות הוא באתכסיא" – ה"עבודות בהתגלות", על אף שהיא נצרכת, היא טפלה ל"עבודות באתכסיא".

ההבחנה בדבר עדיפותה של העבודה הפנימית מקבלת משנה תוקף במקום נוסף:

"להעלות נר תמיד' וגו'. ונ"ל על דרך המוסר דהנה עיקר עבודות הוא בפנימיות הלב ומאוד מאוד צריך ליזהר שלא יהיה עבודת האדם בהתגלות האברים יותר מן העבודה הפנימית שהוא בלב [...] ע"כ צריך ליזהר מאוד מאוד שתמיד יהיה דבוק עבודה חיצונית שהיא בהתגלות האברים לעבודה פנימית שהיא בלב

שהוא העיקר. [...] אבל עבודה חיצונית שהוא בהתגלות האברים אדובה צריך להסתיר מאוד מאוד רק מה שאי אפשר בשום אופן בלא זה אמון כן יהי רצון" (בת עין פרשת תצוה וע"ע שם פרשת ואתחנן).

כאן, הרב אד"ם מכיר בכך שאי אפשר בלי "עבודה חיצונית שהיא בהתגלות האיברים" בכלל, אבל המידה הרצויה היא להסתיר כמה שיותר את העבודה החיצונית, משום שהעיקר הוא בעבודות הפנימית, "באתכסיא"³.

בדור המגיד

עיון מעמיק בכתבים החסידיים מגלה שכבר אצל ראשוני החסידות ניתן למצוא גישה זו, אם כי בלי להשתמש במונחיו של הרב אד"ם, "עבודה בהתגלות" לעומת "עבודה באיתכסיא". כך למשל מובא בשם הרב דב בער, המגיד ממעזריטש:

"פעמים יש לעבוד השי"ת בנשמה לבד דהיינו במחשבתו והגוף יהי' עומד במקומו כדי שלא יחלה כשישתמש בו הרבה. לפעמים יכול האדם לומר התפלה באהבה ויראה והתלהבות גדול בלי שום תנועה ויהי' נרא' לאדם אחר שהוא אומר אותן הדברים בפשוט בלי שום דביקות. וזה יכול אדם לעשות כשהוא דבוק מאוד להשי"ת או לעבוד אותו בנשמה לבד באהב' רבה גדולה וזה העבוד' היא יותר טובה והולכת במהירות יותר ומדבקה יותר להשי"ת מהתפיל' שנראה בחוץ על האברים ואין הקליפ' אחוזה בזו התפילה שכלו הוא בפנימית" (ליקוטים יקרים [לעמבערג ה'תקנ"ב] דף טז ע"ג-ע"ד).

בדברי המגיד, ניתן לראות בפירוש שהעבודה "בנשמה לבד דהיינו במחשבתו... בלי שום תנועה", "היא יותר טובה... מהתפילה שנראה

³ ביחס לשאלה מה עורך את דבריו של הרב אד"ם, ניתן להציע שמדובר במסר אפולוגטי כלפי חרמות המתנגדים: הרב אד"ם מנסה להצדיק את צורת התפילה החסידית בטענה שהתנועות אינן המוקד. לטענתו אסור שהתנועה החסידית במהלך התפילה תסיט את המוקד מהעיקר – כוונת הלב. אין מדובר ב'זיוף' כפי שסברו המתנגדים, אך מנגד גם לא באידיאל, כפי שטענו חלק מהחסידים. תודה לידידי אביעד מרקוביץ' שהציע הבנה מחודשת זו.

בחופץ על האברים". המגיד מסביר שהתפילה ללא שום תנועה, אמנם נראית כאילו היא חסרת דביקות, אבל יש לה יתרון גדול: מכיוון שהיא בפנימיות, הקליפות לא יכולות להיאחז בה והיא עולה במהירות רבה יותר להשי"ת.

גם בבית המדרש המקביל של נכד הבעש"ט, הרב ר' ברוך ממעזיבוז,⁴ מוצאים רעיון דומה. דרשתו מבוססת על פירוש רש"י ל"ויעש כן אהרן" (במדבר ח', ג), המביא את דברי המדרש (ספרי בהעלתך ס'), המבאר שבא הכתוב "להגיד שבחו של אהרן שלא שינה":

"אמר עיקר העבודה לאדם הצדיק שיהיה בבחינת איש ואף שהוא עם התלהבות שבו ער כאש להשי"ת יראה שלא תהי' האור יוצא מן הכלי שהוא הגוף רק שיהיה כולו טמון בקרבו ויעשו כל המעשים הגשמיים בלי שום שינוי, וזה כוונת רז"ל במעשה המנורה ויעש כן אהרן מלמד של אישנה [צ"ל: שלא שינה; א"ק]. והפלא הגדול לחשוב על אהרן קדוש ה' שישנה ממצות ה' עד שתהיה שבחו כאן שלא שינה רק שהענין הוא כנ"ל, ספרו מקדוש אחד שהיה משמש בבהכנ"ס כשהיה מטיב הנרות ונתן שמן למאור בכלי הנר אז לרוב דבקותו בה' ב"ה לא היה יכול לעשות הדבר כתקונה, והיה יוצק השמן חופץ לכלי, ולזה ספרה תוה"ק שבח על אהרן שהוא עם גודל דבקותו בבורא ב"ה בערך המנורה וכוונתה לא היה נפסק ממנו השלימות מעשה הגשמיות לעשות את הדבר במתכונתה להטיב את הנרות והתפילות ולהדליקם כאשר יאות" (בוצינא דנהורא השלם פרשת בהעלותך).

ר' ברוך מתקשה בפירושו של רש"י, ושואל מדוע התורה צריכה לשבח את אהרן שהוא לא שינה – היעלה על הדעת שאהרן הכהן היה עושה משהו בניגוד לציוויו של הקב"ה? כדי לתרץ זאת, הוא מספר על גבאי צדיק אחד שהיה צריך למלא את מנורת בית הכנסת בשמן ולהדליקה. מרוב התלהבותו ודבקותו של אותו גבאי במצווה, הוא לא הצליח לשפוך את השמן בתוך המנורה והשמן נשפך החוצה. אם כן, השבח

⁴ על ר' ברוך, ראו: מ"י גוטמן, 'זוע קודש: חיהם, פעולותיהם ותורתם של רבי אפרים מסדילקוב ורבי ברוך ממזבוז בני בתו יחידתו של הבעש"ט', תל אביב ה'תש"א; צ' קויפמן, 'ר' ברוך ממזיבוז' ושושלת מו"יבוז', תרביץ שנה פ"ז, חוברת א, ה'תש"פ.

של אהרן הוא שלמרות דבקותו באותה מצווה חשובה של הדלקת המנורה, הוא בכל אופן הצליח לקיים את ציווי הקב"ה בשלימות.⁵

ר' ברוך מסיק מכך כי עבודת ה' האמיתית היא כשגודל דביקות המחשבה איננו משפיע אפילו כמלוא הנימה על המעשה הגשמי. כמו אצל המגיד ואצל הרב אד"ם, יש אמנם חשיבות לקיום המצווה בדבקות (תפילה או הדלקת המנורה), אך זו צריכה להיעשות באופן מדויק וטהור בלי "התגלות איברים" מיותרת, התגלות שהיא תוצר של התלהבות שעוברת את גבולה.

תלמידו של המגיד, רבי אלימלך מליז'ענסק, התייחס גם הוא לשתי הגישות הללו בעבודת ה', ובעקבות הפסוק "הַאֲזַרְח בְּבִגְי יִשְׂרָאֵל וְלִגְר הַגֵּר בְּתוֹכָם תִּנְוָה אַחַת יִהְיֶה לָּכֶם" (במדבר ט"ו, כט), הבחין בין שני סוגי צדיקים:

"ואמר הכתוב האזרח כו', דהנה יש צדיק אשר כבר תיקן את מעשיו והוא זך וצלול ונקרא בשם אזרח על שם שנתיישן בצדקו והצדיק כזה אין צריך שום סיגף ואפילו שום תנועה בתפלה. שהוא מתפלל כבר תפלתו בנחת ובשתיקה ונשמע קולו בשמי מרום. ולגר הגר, זה רמו להצדיק שצריך עדיין חיזוק ואימוץ רב שמתחזק ומתאמץ בכל כחו ותנועותיו ומפקפק כל חוליות שבשדרתו בתפלתו ובלימודו וזה נקרא בשם גר הבא לטהר עצמו בעבודת השם יתברך בשלימות. תורה אחת יהיה לכם, רצה לומר הן הצדיק השלם והן הצדיק הזה שניהם חביבים מאד לפני השם יתברך מאחר שהוא בוחן לב וחוקר כליות שכל כוונתו לשמו הגדול ומשעבד כל גופו וכחו ומחשבתו להשם יתברך ברוך הוא" (נועם אלימלך פרשת שלח).

⁵ הסיפור – ללא המסר – הובא לראשונה בספר ראשית חכמה לרבי אליהו די ווידאש (שער הקדושה, פרק ג'), ובעקבותיו גם ב'תולדות יעקב יוסף', פרשת בחקתי. הסיפור – עם המסר – מופיע בניסוח שונה בספר 'אהבת שלום' לרבי מנחם מנדל בן יעקב קופל בפרשת בהעלותך. הרב יחיאל מיכל היבנר, בספרו מיכל המים, השתמש בכפילות זו כדי לטעון שהספר 'בוצינא דנהורא' הוא זיוף ושהתורות בו אינן מקוריות לר' ברוך. צ' קויפמן (במאמר הנ"ל) דחתה את הטענה וכתבה שיייתכן שהתורות הדומות התפתחו באופן עצמאי הן אצל ר' ברוך, הן אצל ר' מנחם מנדל קופל.

אחרי שהמגיד חילק בין סוגי העבודות וקבע שהעבודה באתכס"א היא הטובה יותר, תלמידו, רבי אלימלך מליז'ענסק מחלק את סוגי העבודות בין שני סוגי צדיקים – בין צדיק רגיל, שצריך חיזוק במעשיו, ולכן הוא צריך להתאמץ במהלך עבודתו עם כל גופו ולעשות תנועות רבות. לבין הצדיק השלם, "שנתיישן בצדקו", שאיננו צריך שום תנועה בעבודתו וכשהוא מתפלל תפילתו היא בנחת ובשתיקה.

אצל ה'מאור ושמש'

אצל תלמידו המובהק של ר' אלימלך מליז'ענסק, ר' קלונימוס קלמן הלוי עפשטיין בעל ה'מאור ושמש', יש התפתחות מעניינת. במקור אחד הוא מביא את החלוקה של רבו בין דרגות הצדיקים:

"דאיתא בספרים הקדושים, דיש 'קטנות ראשון' ו'גדלות ראשון', 'קטנות שני' ו'גדלות שני'. ולהבין הדבר קצת, זהנה דבר הזה נמצא גם כן באדם; דהיינו מתחילה - אָדָם עִיר פְּרָא יִנְלָד והוא בקטנות, וזה נקרא 'קטנות ראשון'. וכשבא לְשִׁכֵּל להכיר את מי שאמר והיה העולם, ומתחיל לעבוד את הבורא יתברך שמו - זה נקרא 'גדלות ראשון'. ואז צריך לעבוד בכל כוחו, הן בתורה והן בתפילה והן בעבודת המצות, וצריך ליגיעה רבה בפירסום בכל כוחו, מחמת שקשה לבוא תיכף ליראה ואהבה באמת אלא אחרי יגיעה ועבודה מחמת שיוצא מקטנות ראשון [...] ואחר כך בא ל'גדלות שני', ואז אינו צריך לעבוד בעמל ויגיעה רבה, רק יכול לעשות הכל בחשאי ובמחשבה, הן תורה והן תפילה שלא יהיה נראה כל כך בפירסום, ואף על פי כן הכל יכול להיות ביראה ואהבה רבה - אף על פי שאין נראה לבריות, וזה מדריגה גדולה" (מאור ושמש פרשת במדבר).

ה'מאור ושמש' ממשיך את דרכו של רבו ר' אלימלך מליז'ענסק וקורא לשתי הבחינות "גדלות ראשון" ו"גדלות שני". "גדלות ראשון" מבטאת את הבחינה הראשונה של "עבודות בהתגלות" – האדם זה עתה הגיע לגדלות והוא צריך לעבוד בכל כוחו, בתורה, בתפילה, ובעבודת המצוות. זוהי עבודה פומבית שכרוכה בפירסום ובכוח גדול. אחר כך

הוא מגיע ל"גדלות שני" – מי שיכול לעשות הכול בחשאי ובמחשבה. "וזה", מסכם המאור ושמש, "מדריגה גדולה", יותר מ"גדלות ראשון".⁶ עד כאן אין חידוש לא בנוגע להבחנה בין שני סוגי העבודות, ולא בדבר עדיפותה של העבודה הפנימית. המפתיע הוא שבמקומות רבים אחרים בספר 'מאור ושמש' ישנה הדגשה דווקא של החשיבות של תנועות בתפילה:

"דהנה כשאדם מתפלל בדחילו ורחימו בהתלהבות ודביקות - אי אפשר שלא יעשה תנועות באבריו, כידוע מזוהר הקדוש (פינחס ריח ב); כי אדם הישראלי שמאיר בו קדושת נשמתו - על כרחו אי אפשר לעמוד על עמדו בתפלתו, רק מנענע עצמו כמו הנר בשעה שדולק ומאיר נראה השלהבת כמו מנענע עצמו, עי"ש. על כן אי אפשר לאדם שמתפלל בדביקות שיתפלל בלא תנועות" (מאור ושמש פרשת תזריע).

ה'מאור ושמש' מדבר על הצורך בתנועה במהלך התפילה. הוא מדמה את האדם המתפלל לנר: בשעה שנשמתו דולקת אי אפשר לגוף – שלהבת הנר – שלא להתנענע. היה אפשר להבין שלדברי ה'מאור ושמש' התנענעות מעטה, כמו נר, במהלך התפילה היא דבר מוכרח אך לא בהכרח רצוי – כפי שראינו לעיל אצל הרב אד"ם שציין לגבי ביטויים חיצוניים מסוימים "שבלא זה אי אפשר". אלא שאצל הרב אד"ם מפורש שהתנועות המעטות הן בדיעבד, "רק מה שאי אפשר בשום אופן בלא זה", ואילו אצל ה'מאור ושמש' הן אינן מוצגות כך, אלא כצורך מהותי הנובע מטבעו של "אדם הישראלי" – כאשר הנשמה דולקת הגוף מתנענע.

לא זו אף זו, ה'מאור ושמש' טורח להביא לנענועים טעם חינוכי נוסף:

"הַנְּסִיחַתְּ לָהּ אֶ-לֵהִינּוּ וְהַנְּגִילַת לָנוּ וְלִבְנֵינוּ עַד עוֹלָם לַעֲשׂוֹת אֶת כָּל דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת. יִרְאֶה הַפִּירוּשׁ, [...] ועיקר עבודת ה' ותהילתו הוא בלב, שיותר ויותר ממה שהפה יכול לדבר - הלב

⁶ יש לציין ש"קטנות" ו"גדלות" ו"ראשון" ו"שני" הם מושגים קבליים שאולים. להבנתם על פי הפירוש הקבלי המקובל עיינו ב'קל"ח פתחי חכמה' קכ"ט, וכן ב'פרי עץ חיים' שער חג המצות, ב' להבנה פשוטה יותר, עיינו ב'דרך מצוותיך המבואר' ר"א, עמ' 399.

יכול לחשוב, וְהַ יוֹדֵעַ מְחֻשְׁבוֹת אָדָם. אמנם מהצורך לסדר שבחים ותהילות בפה דוקא הוא, למען יוכלו ללמד הבאים אחרינו הבאים לעבוד את ה'; שאם לא היו מתפללין ומשבחין לה' אלא בלב - לא יהיה ניכר עבודות כזה לזולתו שיוכל ללמוד ממנו, על כן מן הצורך ללמוד ולהתפלל בפה, בכדי שיקחו מוסר הבאים לשמוע, בשמעם דברים יוצאים מן הלב בגודל אהבת ה' ויראתו - כן יעשו גם הם. [...] וזה גם כן פירוש הנסותרות לה' א-להינו פירוש, עבודות ה' ראוי שתהיה בהסתר שהוא במחשבה, שהוא היותר נסתר מבני אדם. והנגלות פירוש, מפני זה התורה והתפילה היא בהתגלות הוא לנו ולבנינו עד עולם לעשות את כל דברי התורה הזאת פירוש, שילמדו בנינו לעבוד ה' ולעשות כל מצותיו ולהגות בתורתו, שאי אפשר ללמוד זה ממחשבת זולתו - כי אם מנראה מתפלתו הַזְכָּה ולימוד תורתו, כנ"ל" (מאור ושמש פרשת ניצבים).

גם כאן ה'מאור ושמש' מצביע על צורך בנענועים ובמעשים גלויים בעבודה. אך כאן אין מדובר בהם כחלק מצורך מהותי במסגרת העבודה, אלא כהוראה חינוכית. הוא מדגיש: "עבודת ה' ראוי שתהיה בהסתר" אמנם, אבל כדי ללמד את ילדינו איך להתפלל ולעבוד את ה' אנחנו מוכרחים לעשות הדברים "בהתגלות". לעומת זאת, במקום אחד, הוא חוזר על טענתו הקודמת, שלפיה הנענועים הם צורך טבעי של עם ישראל:

"או יאמר, ה' א-להי אֲבוֹתֵיכֶם יִסַּף עֲלֵיכֶם כְּכֶם אֶלֶף פְּעָמִים וְגו'. הענין הוא, מה שמבואר למעלה מעניני כוכבים שנמשלו להם ישראל, כי זה נראה לעינים שהכוכבים מתנענעים את עצמם, ואין אנו רואים זה בחמה ולבנה, זה הוא מחמת יראת השי"ת שיש להם - הם מתנענעים את עצמם באימה ופחד. והנה אנו רואים מזוג של הפעמון שמקשקש בקרבו, מחמת שנוגע בפנים ונרתע לאחוריו - הוא משמיע קול. והנה ישראל נמשלו לכוכבים, כאמור להם למעלה והנכם היום ככוכבי השמים - שעובדין השי"ת ביראה ופחד, ומתנענעים את עצמם מחמת שהם נגערין באיזה הארה, ונרתעים לאחוריהם מחמת יראה. וכן דרך בני ישראל הצדיקים לשוטט במחשבתו יראת ואהבת השי"ת, ובזה הוא מתנענע בטבע - שהנשמה מתקשקש בתוכו" (מאור ושמש פרשת דברים).

ה'מאור ושמש' מסביר שבני ישראל משולים לכוכבים שכל הזמן מנצנצים ונראים כאילו הם נעים. הטעם לכך שבני ישראל נעים כל הזמן הוא שבני ישראל הם כמו ענבל (זוג) בתוך פעמון, שמתנענע מצד לצד ומשמיע קול כאשר מכים בפעמון. כך גם ישראל – כאשר הם מקבלים הארה הם מיד נרתעים אחורה בגלל היראה – ומתנענעים. אם כן, בדומה למשל על הנר, הצורך בנענועים הוא צורך טבעי של עם ישראל.

במקור הבא הדברים מחודדים יותר:

"ופועל ידיו תרצה'. פירוש, שגם תנועות הידים אשר אדם עושה בעת תפלתו לעורר לבבו אל זכות התפלה, גם זה יעלה לרצון לפניו" (מאור ושמש פרשת וזאת הברכה).

כאן, התנועות בתפילה שמטרתן לעורר את הלב, הן חלק מהותי ממהלך התפילה והן עולות עם התפילות לשמי מרומים.

אם כן, בציטוטים האלו, מסביר ה'מאור ושמש' על חשיבות התנועות בתפילה – פעם המתפלל הוא כמו שלהבת נר המתנועעת, ופעם ענבל (זוג) ה"מקשקש" בתוך הפעמון. התנועות בתפילה חשובות הן לכוונת התפילה הן ללימוד התפילה.

על דרכו של ה'מאור ושמש' בתפילה ניתן ללמוד רק מהתורות שבספרו אלא גם מעדויות וסיפורים על דרך התפילה שלו:

"הוא התפלל [...] בהתלהבות כזאת, עד כי נדמה שיעקור את הסככה שלפני ארון הקדוש מבסיסה. המתנגדים הצליפו על אצבעותיו עד שפון דם, והוא לא הרגיש בכך".⁷

"בעת ההיא [...] נגלה לעין כל עבודתו של ר' קלונימוס. הוא היה מתפלל [...] לפני ארון הקודש בקולות ובהתלהבות נוראה עד שהיו בני אדם חוששין שבאחזו את הפרוכת שלפני ארון הקודש והתנועענותו עמה ודאי יעקור אותה מבסיסה. ובאותה עת היתה עיר קראקא מלאה חכמים וסופרים, נגידים וגבירים, לומדים מופלגים. והיו ידועים כאנשים מתונים ומנומסים ושקטים, ולא

⁷ אהרן מרקוס (ורוס), החסידות, תרגום מגרמנית מ' שנפלד, תל-אביב ה'תשי"ד, עמ' 169.

היו רגילים לתפילה עם צעקות ונענועים כמעשהו של ר' קלונימוס זי"ע.⁸

אם כן, לא רק שה'מאור ושמש' הדריך להתפלל בתנועות ונענועים, אלא גם עשה כך בעצמו. כיצד ניתן להסביר זאת לאור קביעתו שהעבודה הפנימית גדולה מהחיצונית? מסתבר שה'מאור ושמש' תפש עצמו כמי שנמצא על הציר "קטנות ראשון" – "גדלות ראשון", ולא חשב שהוא הגיע למעלת "גדלות שני".⁹

לסיכום שיטתו של ה'מאור ושמש', ניתן להגיד שהוא הלך בדרכו של רבו ר' אלימלך מליוענסק בחלוקה לשני סוגי צדיקים – הצדיק הרגיל והצדיק השלם. אלא שבפועל הוא עודד עשיית תנועות בתפילה וכך נהג בעצמו, זאת משום שהוא חשב על עצמו שהוא טרם הגיע למעלת הצדיק השלם ולכן לא התנהג בעצמו ב"עבודות באתכס"א".¹⁰

בחסידיות רוז'ין

כפי שראינו לעיל, את ההבחנה בין שתי הגישות, ניסח ר' אלימלך כהבחנה בין שני סוגי צדיקים – בין צדיק רגיל, שצריך חיזוק במעשיו, ולכן הוא צריך להתאמץ במהלך עבודתו עם כל גופו ולעשות תנועות רבות, ובין הצדיק השלם, "שנתיישן בצדק", שאיננו צריך שום תנועה בעבודתו, ותפילתו בנחת ובשתיקה.

ההבחנה בין שני הצדיקים מובאת ביתר פירוט אצל רבי ישראל פרידמן מרוז'ין, הרוז'ינער:

¹ ליקוט דברי התעוררות בעניין תפילה ובוהירות שלא לדבר בעת התפילה (באיאן), גליון ל"ו, ערע"ק פ' קרח תשנ"ו, עמ' 3.

² בדומה לדרכו של מ"ד רה"י הרב עמיטל זצ"ל בסיפור המופיע בספרו: "פעם שאל אותי תלמיד, מדוע איני נוהג בחומרה מסוימת, שעליה אמר המשנה ברורה שראוי לירא שמים להחמיר. השבתי לו: 'כשאתה קורא במשנה ברורה פנייה לירא שמים, אתה משוכנע שהכונה אליך. לי אין יומרות כאלו' (זהארץ נתן לבני אדם' טבעיות בעבודת ה', וטהר לבנו לעבדך באמת).

¹⁰ עיינו ב'מאור ושמש', רמזי שיר השירים ד"ה ויתכן לרמוז, שם הוא מסביר שכך צריך אדם להתייחס לתפילתו – וככל שהוא נכסף לקב"ה ונדבק בו יותר, הוא מבין שהוא לא הגיע עדיין לקצה עבודת התפילה.

"בפי ישרים תתרוםם ובשפתי צדיקים תתברך וכו' והקשה הרב למה שינה החרוז בלשון אצל ישרים אמר בפי ואצל חסידים אמר ובלשון ואצל קדושים אמר ובקרב אך הענין הוא כי יש ד' מדריגות גבוה מעל גבוה וכל אחד עובד להשי"ת במדריגה הגבוה מבחינות חבירו כי יש מדריגות ישרים וצדיקים וחסידים וקדושים ומדריגות ישרים היא מדריגה קטנה שבמדריגות לכן אמר אצל ישרים בפי כי עבודתו בהתגלות לעין כל והכל רואים שצוּעק להשי"ת אבל מדריגות צדיקים היא בסוד רק שפתייה נעות כי אין שומעין קולו רק על שפתי' ניכר הצעקה, לכן אמר ובשפתי צדיקים אבל מדריגות חסידים גדולה ממדריגה זו ואין ניכר אפי' על שפתיו לכן אמר ובלשון חסידים ומדריגות קדושים גבוה מעל גבוה ואין למעלה ממדריגה זו ואפי' בלשונו אינו ניכר עבודתו רק בקרב איש ולב עמוק יתמו מעיו בקרבו לעבודת השי"ת ובזה יש לומר לשון הגמרא ברכות כי איש קדוש עובר עלינו תמיד ופריך בגמרא מנא ידעה ולכאורה קשה מאי קשיא לי' להמקשו מנא ידעה כי ראתה אותו עובד השי"ת בתורה ובתפלה לכן אמרה איש קדוש. אך האמת כי מדריגות קדוש עבודתו בקרב ואין ניכר לשום איש לכן הקשה הגמרא מנא ידעה והכירה באלישע כי קדוש הוא הלא מדריגה טמונה היא בקרבו וד"ל" (עירין קדישין תניינא דף יח ע"א-ע"ב).¹¹

על פי נוסח התפילה שם נאמר "בפי ישרים... ובשפתי צדיקים... ובלשון חסידים... ובקרב קדושים..." (שחרית לשבת), מחלק הרוז"ינער בין ארבע מדריגות שונות: ישרים, צדיקים, חסידים וקדושים – האדם הישר מתפלל בפיו בקול רם, "בהתגלות לעין כל". עבודת הצדיק פנימית יותר, בשפתיו בלבד, ו"אין שומעין קולו". תפילתם של חסידים¹² פנימית אפילו יותר – היא נעשית בלשון בלבד ואינה ניכרת

¹¹ במהדורה החדשה (עירין קדישין השלם, הוצאת מכון שפתי צדיקים, ירושלים תשס"ט) הרעיון מופיע בשתי מקומות: ח"א, הפטרת פרשת וירא, דפים לה"ז; ח"ב, דפים תרמב"ד תרמג. יש לכך מקבילה בכנסת ישראל לר' ראובן בן צבי דוד זק, דף ט"ו ע"א-ע"ב (אם כי הדרשה שם שונה במקצת, עיי"ש).

¹² הכוונה כאן איננה לחסידים הנמנים על תנועת החסידות, אלא למידת החסידות שמוזכרת בדברי חז"ל.

אפילו על השפתיים. לבסוף, תפילתם של הקדושים היא בליבם בלבד, ואינה ניכרת כלפי חוץ כלל.

דברי הרוז'ינער מהווים דברי יסוד לדרכן של החסידויות הרבות מבית רוז'ין, ורבים מצאצאיו הרחיבו את היריעה ופירטו עוד על אותה דרגת קדושה שאליה שואפים להגיע.

נינו של רבי ישראל, האדמו"ר הראשון לבית פאשקאן, רבי משה יהודה לייב פרידמן,¹³ התייחס לכך כשביאר את דברי המדרש על הציווי "קְדָשִׁים תִּהְיֶה" (ויקרא י"ט, ב), "קדושים תהיו, יכול כמוני? ת"ל 'כי קדוש אני', קדושתו למעלה מקדושתכם" (ויקרא רבה קדושים ד', ט):

"פירוש להודיע ולאמר: קדוש אני, זה רק יכול לאמר - ה' א-להיכם, דייקא, כי לו נאה כי לו יאה, ה' מלך גאות לבש, אבל האדם צריך להתנהג בהצנע לכת. וזהו קדושתו למעלה מקדושתכם, והיינו כמו שלובשין לבוש עליון על לבוש תחתון ורואין רק את לבוש העליון ולבוש התחתון אינו נראה, כך קדושתו למעלה מקדושתכם, שתהיה קדושתכם בבחינת הצנע לכת עם ה' א-להיך ותחת כנפיו תחסה" (ברכת משה פרשת קדושים).

האדמו"ר מפאשקאן מוסיף נופך לביאורו של זקנו: הוא מבאר שקדושה גלויה רק אצל קוב"ה, ודרגת הקדושה שהאדם מגיע אליה היא קדושה בהצנע לכת - קדושה מכוסה. הוא מחדש את הדימוי של בגד עליון מעל בגד תחתון - הקדושה היא הבגד התחתון שלא רואים אותו.

גם אחיו של האדמו"ר מפאשקאן, רבי יעקב, האדמו"ר השלישי מהוסיאטין, התייחס לדרשת זקנו כמה פעמים:

"כל הגדול מחברו יותר צנוע מחברו, ועבודתו יותר פנימית היא, כי הוא מגביה קולו בתפלתו או נאנח או מניע ידו רק אז כשהוא מוכרח מצד חוזק ההתרגשות או ההתלהבות. [...] כי הקדושים מצניעים לכת עם ה' כי הם נשמרים מכל דבר מיותר שאינו מתאים לפנימיותם. וכמו שהשיב אמו"ר לחסידי קאסוב

¹³ בן רבי יצחק מבוהוש, בן רבי שלום יוסף מסאדיגורא, בנו בכורו של הרוז'ינער.

בזלאבולטוב ששאלוהו מדוע אינם שומעים ממנו אנחות כאשר
הן נשמעות מן [גיסו] המנחת חינוך.¹⁴ ענה להם: אלו הייתי מוציא
אנחה יתירה הנשמעת לאחרים, הייתי מוכרח להוציא אנחה על
האנחה הראשונה. והנה אלה הן מדרגות לא בשביל כל אדם, ועל
אנשים לדעת כל המקדש עצמו מעט מקדשין אותו הרבה" (אהלי
יעקב פרשת קדושים, שנים ה'תרח-צ'ה'ת"ש).¹⁵

על בסיס דרשת הרוז'ינער, מסביר נינו ר' יעקב כי דרכם של הקדושים
היא "להצניע לכת עם ה'" והם נשמרים מלעשות כל דבר שאיננו
מתאים לפנימיותם. הוא מוסיף ומספר שאביו, ר' יצחק מבוהוש, אמר
לקבוצת חסידי קאסוב שאם הוא היה מוציא אנחה יתרה שהיתה
נשמעת לאחרים, הוא היה חייב מיד לאחר מכן להיאנח על אותה
אנחה מיותרת.

במקורות נוספים מבית רוז'ין ניתן למצוא שלא רק שהעבודה
הרוחנית איננה מתבטאת בדברים גשמיים, אלא שאצל הצדיק יש
ניגוד גמור בין העבודה הרוחנית הפנימית לעבודה הגשמית. כך,
ב'תורה' על פרשת מקץ מסביר הרוז'ינער למה נאמר על יוסף "הַנְּמַצָּא
כְּזֶה אִישׁ אֲשֶׁר רוּחַ אֱ-לֹהִים בּוֹ" (בראשית מ"א, לח):

"והקשה הרה"ק מרוז'ין זיע"א, הלא היו עוד צדיקים גדולים
ומפורסמים בעולם כמו יצחק ויעקב אבינו, ומדוע נאמר דווקא
על יוסף שלא נמצא עוד איש כזה בעולם אשר רוח א-להים בו.
ותירץ שעד עכשיו ידעו רק שצדיק היינו איש כזה שגם מבחוץ
אפשר להכיר עליו ממעשיו הטובים ומהתנהגותו הזכה ודיבורו
הנקי שהוא צדיק, ואילו יוסף הצדיק היה מסלסל בשערו
וממשמש בעיניו, ולא ראו עליו מבחוץ שצדיק וקדוש הוא - וכמו
שטענו בו אחיו מחמת זה. וזהו מה שאמר פרעה לעבדיו 'הנמצא
כזה איש', האם עוד מצאנו איש כזה שמבחוץ אי אפשר להכיר
עליו שהוא צדיק, 'אשר רוח א-להים בו', אבל באמת איש קדוש

¹⁴ אביו של רבי יעקב פרידמן - רבי יצחק מבוהוש, היה נשוי למרת שיינא רחל לבית הגר, בתו של ר' דוד האדמו"ר הראשון מזלאבולטוב, אחותה של שיינא רחל - פעליא, נישאה בנישואין שניים לר' יוסף באב"ד, בעל המנחת חינוך.

¹⁵ עיינו עוד שם פרשת וירא שנת ה'תרצ"ט.

הוא, שיש בו רוח א-להים - 'בו' דייקא, שניכר רק מבפנים ויודע היטב להסתירו" (עירין קדישין השלם [מהדורה חדשה] ח"א, פרשת מקץ, דף ע', מכתבי הרה"ח ר"י צלר ז"ל).¹⁶

לפי הרוז'ינער המעשים הגשמיים מנותקים לחלוטין מהמעשה הפנימי ובעצם מסתירים את הקדושה הפנימית.

בתורה אחרת הוא מכנה את העבודה הפנימית הזו שמוסתרת על ידי המעשים הגשמיים הרגילים, "עבודות בעלמא דאתגליא":

"פתח ואמר יש שני מיני עבודות יש עובד השי"ת מתוך אכילה ושתייה ושאר תענוגי עולם. ועל העבודה הזאת יש אנשים המהרהרים אחריו. ולמה ברא הקב"ה צדיק כזה לעבוד השי"ת בדרך [ז]ה. זהו מחמת שרוב העולם נכשלים נתפסים בתאוות עוה"ז ותענוגיו לזאת כשהצדיקים עובדים השי"ת בכל הדברים האלו אזי מעלים כל העולם אשר נתפסים נכשלים בזה וכו'. והנה שני מיני עבודות האלו נקראים בשם עלמא דאתגליא ועלמא דאתכסיא והם בחינות לאה ורחל היינו בחינת רחל עלמא דאתגליא הוא אשר עבודתו בפשטות בתו"ת וכו'. ובחי' לאה עלמא דאתכסיא הוא העובד את השי"ת מתוך אכילה ושתייה וכו'. [...]. וכך אמר אדוני אבי ז"ל כי העיקר הצדיק הוא זה שעובד בבחינת עלמא דאתכסיא ואמר שלהעלות נשמות ולהוריד נשמות אין יכול רק הצדיק הלז והסימן שרחל היתה עקרת הבית ואעפ"כ רוב שבטי ישראל יצאו מלאה" (עירין קדישין קמא, פרשת מקץ, דף י ע"א-ע"ב).¹⁷

יש שני סוגי צדיקים - אחד שעובד את השי"ת ב"עלמא דאתכסיא" וזו "בחינת רחל" (אימנו), ואחד שעובד את השי"ת ב"עלמא דאתגליא" - כלומר באכילה, שתייה ובשאר תענוגי העולם, וזו "בחינת לאה". הרוז'ינער מביא בשם אביו רבי שלום מפרוהביטש, שרק הצדיק שעובד ב"עלמא דאתגליא" מסוגל להעלות נשמות.

¹⁶ ועיינו עוד בהערה קטו שם.

¹⁷ במהדורה החדשה, ח"א פרשת וישב דפים נט"ס.

בעקבות מאמרו הנ"ל של ידידי בעז, ייתכן שזה ביטוי נוסף להגעה למידת ההשתוות, כלומר היכולת לעבוד את השי"ת דרך המעשים הגשמיים מבלי להימשך אחר הגשמיות והתאוות. ביטוי לגישה זו נמצא בדברי האוהב ישראל' שהובאו שם,¹⁸ והוא מורחב אצל הרוז'ינער:

"כל הרודף אחר הכבוד הכבוד בורח ממנו וכל הבורח מן הכבוד הכבוד רודפת אחריו. וקשה הנה כפי הנראה זהו עונש של הרודף אחר הכבוד שיהיה הכבוד בורחת ממנו. ולפ"ז למה מגיע להבורח מן הכבוד עונש כזה שירדוף אחריו הכבוד כי כאשר בורח מן הכבוד מסתמא אינו רוצה בזה. אך האמת הוא כי הצדיק האמיתי אשר הוא למעלה מכל השבע מדות והוא במדריגת השתוות האמיתי, צדיק כזה יכול לרדוף אחר הכבוד בכדי להעלותו, גם מפני כבוד התורה, כי להחזיק טוביתא לגרמיה אין במחשבתו ורצונו כלל. ומפני זה צדיק כזה הגבהות היינו היצה"ר אשר בטבעו להתגאות ולהתנשאות כמו שאור שבעיסה בורחת ממנו, כי אדרבה כאשר יבוא לפניו יעלהו לקדושה. וזה הפי' כל הרודף אחר הכבוד היינו צדיק כזה שיכול לרדוף אחר הכבוד הכבוד בורחת ממנו מפני היראה שיעלהו לקדושה וישאר אפס ואין, אבל הצדיק אשר עדיין אינו בטוח בעצמו שלא יפול ברשת היצה"ר זהו שצריך לברוח מן הכבוד. בכדי שלא ילכוד בעצת היצה"ר וזה הכבוד היינו היצה"ר כנ"ל רודפת אחריו אולי יפילהו ברשתו ח"ו וה' לא יעזבנו בידו" (עירין קדישין קמא, דף נא:).¹⁹

הרוז'ינער מסביר שצדיק אמיתי יכול לרדוף אחרי הכבוד והכבוד בורח ממנו כיוון שהוא יודע שאם ישיגהו, הצדיק יעלה אותו לקדושה. בשלב הזה אבקש לעשות הבחנה בין מידה נפוצה בחסידות והיא העבודה בגשמיות, כלומר עבודתו של הצדיק בעולם הגשמי כאשר

¹⁸ לקמן עמ' 263, הערה 22, שם הדברים מובאים כשמועה משמו של תלמיד האוהב ישראל, ר' אהרן שמחה פילצער.

¹⁹ במהדורה החדשה – ח"ב, דף תכ"א, ד"ה הראשון במסכת עירובין.

הכוונה היא רוחנית,²⁰ לבין העבודות בעלמא דאתכסיא שהיא כאשר המעשים הגשמיים מנותקים מהמעשים הרוחניים.²¹

לסיכום דבריו, נראה שהרוז'ינער מפתח את ההשוואה שהציג כבר ר' אלימלך, ומבדיל בין צדיק רגיל לצדיק שהוא קדוש ועבודתו היא רק בפנימיות. צאצאיו התבססו על דרשה זו והרחיבו את היריעה בביאורה. במקומות נוספים בכתבי הרוז'ינער, רואים שלא רק שהוא אומר שעבודת הצדיק איננה מתגלה בגשמיות, אלא שלפעמים נדמה שמעשיו במציאות סותרים את הקדושה הפנימית – ולא כן.

בשולי הדברים אבקש להציע רעיון נוסף. ראינו את העבודות באתכסיא אצל ר' ברוך, הרוז'ינער וצאצאיו, ואצל הרב אד"ם. לא בכדי הם השלושה שעוסקים בכך בצורה מפורשת. חצרו של ר' ברוך הייתה חצר מפוארת שנודעה בעושרה הרב. ר' ברוך טען על עצמו שהוא מזרע בית דוד, והנהגתו, על פי המסורת, הייתה על דרך המלכות.²² הנהגה על דרך המלכות התחדשה גם שנים לאחר מכן אצל ר' מרדכי מטשערנוביל, רבו של הרב אד"ם.²³ וכך גם ההנהגה על דרך המלכות המשיכה באופן בולט ביותר אצל הרוז'ינער ובניו.²⁴

בקטע הראשון שהובא מדברי הרב אד"ם, הוא מייחס את ה"עבודות באתכסיא" באופן עקיף למידת המלכות בכך שהוא מסביר שחג השבועות עניינו ב"עבודות באתכסיא". התהליך שמתרחש בספירת העומר שבין פסח לשבועות הוא המשכת הארת פסח דרך הספירות עד לשבועות: הלילה הראשון הוא חסד שבחסד ובהמשך השבוע ממשיכים לשאר הספירות – בתוך מידת החסד (גבורה שבחסד,

²⁰ עיינו למשל: מאור עיניים פרשת בראשית ד"ה אך דהנה הבריאה; ערבי נחל פרשת וישלח ד"ה ואמנם יש ב' מיני צדיקים; מגיד דבריו ליעקב דרשה ס"ו.

²¹ להרחבה בנושא העבודה בגשמיות, ראו: צ' קויפמן, בכל דרכיך דעהו – תפיסת הא-להות והעבודה בגשמיות בראשית החסידות (אוניברסיטת בר-אילן, ה'תשס"ט).

²² עיינו למשל בדברי דוד' (טשורטקוב) דף ח' ע"א-ע"ב.

²³ הדברים ברורים ביותר ב'בת עין', אבל הרוצה למצוא את הרעיון בספרי החסידיות לבית טשערנוביל יעיין ב'לקוטי תורה' (טשערנוביל) לשבת שובה, וכן 'מגן אברהם' (טריסק) לפרשת כי תשא ולפרשת כי תבא.

²⁴ עוד על הקשר בין דרך המלכות של חסידות רוז'ין לחסידות טשערנוביל, עיינו בספרו של דוד אסף, דרך המלכות עמ' 303-307, וכן בספרו של רפאל מאהלר, 'דברי ימי ישראל' כרך ו', עמ' 19-27.

וכי"ב), ובשבוע הבא ממשיכים לספירות שבתוך מידת הגבורה (חסד שבגבורה, גבורה שבגבורה, וכן על זה הדרך). כך עוברים דרך שאר הספירות – תפארת, נצח, הוד, יסוד, עד השבוע השביעי שהוא השבוע של מלכות.²⁵ ביום האחרון לספירה – ערב חג השבועות – אנחנו מגיעים למידה של מלכות שבמלכות. הרב אד"ם מסביר שבחג השבועות, שמידתו מידת מלכות כפי שהסברנו, באה לידי ביטוי ה"עבודות באתכסיא", כך שנראה להסביר שה"עבודות באתכסיא" היא ביטוי של מידת המלכות.²⁶

נדמה שגילוי זה יכול לשפוך מעט אור להבנה מדוע אנחנו מוצאים את העיסוק ב"עבודות באתכסיא" דווקא אצל החסידויות שהדגישו ביתר שאר את דרך המלכות בעבודת ה'.

חתימה

מאמר זה מהווה ניסיון לפתוח פתח להכרת המקורות העוסקים ב"עבודות באתכסיא". פתחנו בגישה החסידית הקלאסית, שמתייחסת לעבודה רוחנית שמתבטאת בחיצוניות. לעומת זאת, ראינו שהרב אד"ם מפתח את ההבחנה בין "עבודות בהתגלות" ובין "עבודה באיתכסיא" – וראינו שלדבריו דווקא השנייה עדיפה על הראשונה. בעקבותיו חזרנו לדברי ראשוני החסידות, וראינו כיצד הרעיון התבטא בתורותיהם. לבסוף, ראינו כיצד הרעיון התפתח אצל הרוז'ינער וצאצאיו.

רעיון ה"עבודות באיתכסיא" מפותח במקומות נוספים אצל גדולי החסידות. כך, האדמו"ר מגור, ר' יהודה אריה ליב אלתר, בספרו 'שפת

²⁵ עיינו למשל: 'עבודת ישראל' יום שני של פסח, ובספרי חסידות רבים נוספים.

²⁶ וכד הוינא טליא ראיתי אצל רבנן בני דורנו המלכים לבית רוז'ין מרן עטרת ישראל מסאדיגורא ז"ע, מרן אדמו"ר שליט"א מקופיטשניץ, וכן אצל יתר אדמו"רי רוז'ין שליט"א. ובייחוד ראיתי אצל מרן מ"ק אדמו"ר שליט"א מבאיאן, שכל הנהגותיו בקודש פנימה, כולו אומר כבוד והדר. תפילתו בחדרי חדרים נסתרת מעיני כל, ובהעלות הענן יראו כל בני ישראל שכל תנועותיו מחושבות ומדויקות, וחוץ אצילותו קודש. ולואי שנוכה תמיד להבחין במלכי ישראל ולרוץ לקראתם.

אמת' הביא את רעיון ה"עבדות באתכסיא" בשם סבו הרב יצחק מאיר אלתר, בעל 'חידושי הר"מ':

"בשם מו"ז ז"ל בפסוק ומבן חמשים כו' ישוב מצבא העבודה כו'. אבל חוזר הוא לנעילת שערים. ודקדק מה זה הלשון נעילת שערים ולא פתיחת שערים. ופירש דכתיב מה יפו פעמיך בנעלים. פעמיך הוא התעוררות התלהבות לבות בני". מלשון פעמון זהב. בנעלים הוא שזה התלהבות צריך שמירה ומנעול שלא יתפשט בו פסולת. ושבח הזקנים הוא בזה שיש להם ישוב הדעת שלא להתפשט ההתלהבות יותר מדאי. וזהו נעילת שערים עכ"ד ז"ל דפח"ח" (שפת אמת בהעלתך ה'תרמ"ג).²⁷

הר"מ מגור דורש על הפסוק שההתלהבות בעבודת ה' צריכה להיות מאופקת כדי שלא תתפשט בה "פסולת", כלומר שלא תהיה מנותקת מהעבודה הפנימית ותהיה פסולה. לדבריו, זו מידת הזקנים, שיש להם יישוב הדעת ויכולים להשגיח שהתלהבותם לא תתפשט יותר מדי.²⁸

לנוסח זה של הדרשה התייחס מו"ר רה"י הרב יהודה עמיטל זצ"ל:

"ההתלהבות צריכה להיות אפוא "בנעלים" - בתוך מסגרות ברורות, על מנת שהשפעתה החיובית לא תחרוג מעבר לתחום ותגרום לנזק. [...] לאנשים שונים יש ביטויים חווייתיים שונים. רבים מגדולי ישראל התפללו בלא כל ביטוי חיצוני של רגש. האומנם חסרה הייתה להם חוויה דתית? לעדות השונות בעם ישראל יש צורות ביטוי שונות, ויש להכיר בכך שביטויי החוויה משתנים מאדם לאדם. חוויה היא תופעה רגשית, והיא יכולה לבוא לידי ביטוי בדרכים שונות: בלימוד מעמיק בסוגיה בגמרא, בחגיגות, בשירה וריקודים או בעצם יציאה כלשהי מן השגרה, ובוודאי בתחושה של עמידה לפני ה' תוך הרגשת הנוכחות הא-להית. החשיבות היא בעצם קיומה של החוויה, ולא בדרכים

²⁷ ישנם רמזים נוספים ל"עבדות באתכסיא" בשפת אמת, כמו בפרשת שמיני ה'תרל"ג, אך בחרתי שלא להתעסק בשיטתו כאן. רמז נוסף נמצא גם ב'מי השילוח' ח"א דרוש ראשון לפרשת שמיני, וגם בו לא נעסק.

²⁸ נקודה מעניינת הראויה להשוואה היא דימויו של הר"מ מגור את ההתלהבות לפעמון, לעומת דימויו של המאור ושמש' את ההתלהבות לענבל שבתוך הפעמון.

להשגתה" (זהארץ נתן לבני אדם' חוויה דתית, שילוב החוויה
במסגרת עבודת ה').²⁹

בדברים אלו אבקש לסיים את המאמר. גלוי וידוע שיש עוד הרבה להרחיב בעניין ומאמר זה מהווה אך מבט סוקר על המקורות הראשוניים בנושא. יהי רצון שיאזרני השי"ת חיל ואזכה להרחיב עוד ולהעמיק במידת העבדות באתכסיא. וכשם שפתחתי פתח כחודה של מחט כן יפתח לי השי"ת כפתחו של אולם ויה"ר שיבוא משיח צדקנו ויגאלנו בו"ק אכ"ר.

²⁹ עיינו עוד באתר תורת עציון (פאן) בסיכום שיחתו של הרב עמיטל, שנושאת את הכותרת 'אני - תפילה (ב)', שם הדברים מובאים ביתר חריפות.